

ความมีกับความเป็น ของเมืองในสยาม Paradoxical Siamese Cities

ปราณอม ตันสุขานันท์

Pranom Tansukanun

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการชี้ให้เห็นว่า การใช้ทฤษฎีและแนวคิดของทางตะวันตกมาศึกษาเรื่องเมืองในภูมิภาคตะวันออกอาจเป็นปัญหาที่สำคัญประการหนึ่ง เพราะเมืองในตะวันออก โดยเฉพาะในสยาม¹ นอกจากจะมีความแตกต่างทางภูมิศาสตร์ ยังมีความเป็นมา ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน มีพัฒนาการตลอดจนผู้คน สังคม และวัฒนธรรม แตกต่างจากเมืองในตะวันตก หรือยุโรปที่เป็นจุดกำเนิดการศึกษาเรื่องเมืองเป็นอย่างมาก การศึกษาประวัติศาสตร์และพัฒนาการเมืองของตนเอง ด้วยการตระหนักรู้เช่นนี้ จึงเป็นก้าวแรกที่สำคัญของการสร้างความรู้ความเข้าใจและการแสวงหา แนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมของตนเองในที่สุด

Abstract

This article points out that the pluralism and complexity of Asia, especially Siam, is explicitly different

¹ คำว่า “สยาม” ในที่นี้เป็นคำที่หมายถึงดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน ไม่ได้หมายถึงอาณาจักรที่มีคนกลุ่มไท ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นผู้ปกครอง อย่างความหมายเดิมที่ใช้กัน

from the West not only in geographical settings, but also in the history of human settlements, urban origins, urban evolutions, and socio-cultural elements. Unfortunately, the region lacks its own theories and concepts in urban studies, which may be a major problem as it tries to find its own suitable and appropriate paths for its future. Nonetheless, the awareness of being completely different from the West is the first step on these paths.

The article begins by looking at differences between Siam and Europe in terms of their history of urban forms and socio-economic factors from the early stages to the present. It ends by discussing the challenge between the ‘having’ and ‘being’ of the people in Siam nowadays. Though having the most modernized items in their daily life, most Siamese can be still identified as rural in their behavior, norms, and values.

1. บทนำ

ว่ากันว่าดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากจะมีความหลากหลายทางชีวภาพสูงแล้ว ยังนับได้ว่า มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากที่สุดแห่งหนึ่งในโลก เพราะเป็นที่อยู่ของกลุ่มคนหลายเผ่าพันธุ์มากที่สุด และยังมีประวัติศาสตร์ยาวนานที่สุด ไม่แพ้แห่งใดในโลกเช่นกัน ในช่วงประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานอันยาวนานนี้เอง ได้เกิดเป็นสายธารแห่งวัฒนธรรม ที่สืบทอดต่อเนื่องกันมากระทั่งยุคปัจจุบัน การดำรงอยู่ของหลักฐานทางอารยธรรมแห่งอดีต ไม่ว่าจะเป็น ภาษา เครื่องใช้ไม้สอย ศิลป หัตถกรรม ความคิด ความเชื่อ ตลอดจนสิ่งก่อสร้าง อาคาร บ้านเรือน และชุมชนที่อยู่อาศัย ล้วนมีเรื่องราวบอกเล่าความมี และความเป็นของผู้คนในดินแดน เหล่านี้ได้เป็นอย่างดี ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ การตั้งถิ่นฐาน ตลอดจนผู้คน สังคม และวัฒนธรรม ที่เป็นของตนเองทางซีกโลก “ตะวันออก” นี้ มีความแตกต่างจากดินแดน “ตะวันตก” เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะ จุดกำเนิด พัฒนาการ และความเป็นเมือง ความแตกต่างระหว่างเมืองในสองภูมิภาคดังกล่าวข้างต้น ย่อมส่งผลอย่างถึงรากถึงโคน ต่อองค์ประกอบและชีวิตเมืองรวมทั้งผู้คนและวัฒนธรรมการใช้ พื้นที่สาธารณะในเมืองมาตั้งแต่อดีต ที่มีผลมาถึงปัจจุบัน อีกทั้งยังจะส่งผลต่อไปในอนาคตอีกด้วย บทความนี้ต้องการกล่าวถึง

ความแตกต่างของเมืองในสยาม กับเมืองในยุโรป ตั้งแต่จุดกำเนิด พัฒนาการเบื้องต้น จนกระทั่งถึง ยุคล่าอาณานิคม สมัยใหม่ และยุคโลกาภิวัตน์ รวมถึงบทสรุปที่ได้จากการศึกษาในเรื่องดังกล่าว

2. ความแตกต่างเมือง: จุดกำเนิดและพัฒนาการ

“If we would lay a new foundation for urban life, we must understand the historic nature of the city” Lewis Mumford–The City in History. Secker and Warburg 1961

(Rudlin & Flak, 2001: 9)

“หากเราต้องการจะวางรากฐานใหม่สำหรับชีวิตเมือง เราจำเป็นต้องมีความเข้าใจต่อ ธรรมชาติของเมืองในประวัติศาสตร์เสียก่อน”

ในบรรดาอารยธรรมดั้งเดิมของโลกทั้งเจ็ด ได้แก่ ซูเมอร์ (Sumer) อียิปต์ ฮาร์ปปัน (Harappan) จีน มาया แอซเทค และอินคา นั้น ล้วนเป็นอารยธรรมที่กำเนิดและดับไปแล้ว ในต่างกรรมต่างวาระกันทั้งสิ้น ยกเว้นอารยธรรมจีน ที่ถือกำเนิดบริเวณลุ่มน้ำเหลือง มาตั้งแต่ประมาณช่วง 3,000 ปี ก่อนคริสตกาล (B.C.-Before Christ) และยังมีชีวิตยืนยงมากระทั่งถึงศตวรรษที่ 20 อย่างต่อเนื่อง โดยปราศจากการรบกวน ที่เรียกว่ามีผลอย่างแท้จริง เรามักได้ยินมาว่าในยุคต้นๆ หรือเมืองแรกของโลก เช่น Catal Hayuk หรือ Jerico ในเมโสโปเตเมีย นั้น กำเนิดขึ้นมาอย่างน้อยเมื่อกว่า 8,000 ปีมาแล้ว และเมืองพัฒนาขึ้นมาได้ เพราะมนุษย์มีพัฒนาการทางการเกษตร ทำให้สามารถผลิตอาหารจนมีส่วนเกิน (surplus food) พอเพียงที่จะทำให้คนจำนวนหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องมาหาอาหารเอง ก่อให้เกิดชนชั้นขึ้นในสังคม ขณะเดียวกัน ก็ทำให้การลงหลักปักฐานเป็นไปได้ มนุษย์ไม่จำเป็นต้องอพยพย้ายถิ่นเพื่อความอยู่รอด หรือเพื่อหาอาหารอีกต่อไป นอกจากความสามารถในการผลิตแล้ว สิ่งที่จะต้องมียีกประการหนึ่ง ได้แก่ การมีตัวอักษร รูปแบบใด

รูปแบบหนึ่ง ทั้งนี้เพราะมีการบันทึกศาสตร์ต่างๆ จึงสามารถพัฒนา เพื่อการสร้างเมืองต่อไปได้ในพัฒนาการของประวัติศาสตร์มนุษย์ ที่เรียกว่า ยุคสัมฤทธิ์ (Bronze age) เมื่อประมาณ 3,500 ถึง 3,000 ปีก่อนคริสตกาล (B.C.) นั้น กล่าวได้ว่าความเป็นเมืองได้ลงหลักปักฐานมาอย่างมั่นคงแล้ว (Morris, 1994: 1)

สำหรับดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันนั้น มีพัฒนาการของชุมชนหมู่บ้านระยะแรก มาตั้งแต่วราว 3,000-2,500 ปีมาแล้ว บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และบริเวณซีกตะวันออก ของภาคกลาง สำหรับการเกิดของชุมชนตามที่ราบหุบเขาของภาคเหนือนั้น เพิ่งเป็นพัฒนาการขึ้น ในสมัยประวัติศาสตร์ ประมาณไม่เกิน 1,000 กว่าปีที่ผ่านมาเอง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2534:51) ซึ่งนับได้ว่าเป็นสังคมหมู่บ้านที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ติดที่ และมีการเพาะปลูกพืชพันธุ์ในที่ราบลุ่ม เป็นอาชีพหลัก ชุมชนเหล่านี้ไม่ได้อยู่โดดๆ เพียงหนึ่งหรือสองแห่ง หากอยู่กระจายกันในบริเวณ ที่เรียกว่าท้องถิ่นเดียวกัน อย่างมีความสัมพันธ์กัน แต่ขนาดของท้องถิ่นหรือจำนวนชุมชน ในแต่ละท้องถิ่นรวมทั้งระดับความเจริญทางเทคโนโลยีจะไม่เท่ากัน บางท้องถิ่นก็มีชุมชนน้อย เพราะมีผู้คนน้อย และห่างการติดต่อกับภายนอก จึงมีระดับความเจริญทางเทคโนโลยีต่ำ อยู่ในสภาพที่ล้าหลัง แต่บางท้องถิ่นก็มีชุมชนหนาแน่น มีการติดต่อกับภายนอก และมีการขยายตัว สืบเนื่องต่อมาอีกหลายยุคหลายสมัย

ส่วนเมืองในสังคมไทยนั้น นักเศรษฐศาสตร์การเมือง สันนิษฐานว่า แต่เดิมคนไทยรวมตัวกัน เป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีอิสระ เป็นการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนที่เป็นเครือญาติ ใกล้ชิดกัน และมีการผลิตเพื่อยังชีพ ต่อมาเมื่อมีกลุ่มที่เข้มแข็งกว่ารวมตัวกันเป็นรัฐและมีอำนาจเหนือหมู่บ้านเล็กหมู่บ้านน้อยชุมชนหมู่บ้านที่เคยผลิตแบบเพื่อพอยังชีพ เหล่านั้น จึงจำเป็นต้องเพิ่มกำลังการผลิต เพื่อนำผลผลิตส่วนเกินมาส่งส่วยให้รัฐ และคนในชุมชนยังถูกเกณฑ์แรงงาน เพื่อไปรับใช้เจ้านายแบบสังคมศักดินาอีกด้วย (ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ เจริญเมือง, 2542: 93-117)

ชนชั้นสูงหรือชนชั้นเจ้านายนี้ สันนิษฐานกันว่าเกิดขึ้นในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน อย่างน้อยเมื่อประมาณ 2,000 ปีล่วงมาแล้ว หรือในยุคอนก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งนี้สันนิษฐานจากหลักฐาน คุน้ำ คันดินของเมืองโบราณที่พบในภาค

อีสานเป็นจำนวนมาก เพราะการขุดคูน้ำ คันดิน จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมาก จึงน่าจะมีชนชั้นสูงที่ทำหน้าที่ควบคุมแรงงานจำนวนมากเหล่านั้นมาตั้งแต่ช่วงเวลาดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม สำหรับความเป็นสังคมศักดินา นักวิชาการบางท่าน (ดวงจันทร์, 2542: 94) ยังมีความเห็นขัดแย้งว่า ชนชั้นสูงในสมัยก่อนประวัติศาสตร์นี้อาจทำหน้าที่ ปกครองชนชั้นล่างแบบเจ้าทาส ซึ่งก็ทำการเกณฑ์แรงงานได้จำนวนมากเช่นกัน เพราะเมืองโบราณที่ค้นพบในอีสานเหล่านี้ อยู่ใกล้กับเมืองโบราณของเขมรที่มีสังคม และการปกครองแบบเจ้าทาสเช่นกัน จากนั้นจึงพัฒนาเข้าสู่การเป็นสังคมศักดินา ตามข้อสันนิษฐานของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองภายหลังก็ได้

ด้านความคิดความเชื่อ สันนิษฐานว่าสังคมดั้งเดิม นับถือผี ธรรมชาติ และมีพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ต่างๆ สังเกตจากลักษณะคูน้ำ คันดินในยุคประวัติศาสตร์ คือสมัยทวารวดีนี้ เป็นรูปร่างอิสระ ต่อมาภายหลังเมื่อได้รับอิทธิพลด้านความเชื่อ ในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา จากอินเดียผ่านเขมร จึงมีการสร้างคูน้ำ คันดินรูปสี่เหลี่ยม (ภาพที่ 1) แนวความคิดจากศาสนาทั้งสองดังกล่าวต่างได้สร้างความชอบธรรมให้กับชนชั้นสูง เพราะอุดมการณ์ในคติฮินดู ทำให้เกิดระบบอำนาจที่เห็นความศักดิ์สิทธิ์ของอำนาจนอกเหนือธรรมชาติและความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมในพุทธศาสนา ซึ่งให้เห็นความแตกต่างของชนชั้นและฐานะของบุคคลว่าเกิดจากการประกอบบุญกุศลในชาติปางก่อน ช่วยให้กษัตริย์ มีความชอบธรรมในการปกครอง และมีอภิสิทธิ์ที่จะได้รับผลประโยชน์จากแรงงานของผู้อื่น (ธิดาสาระยา, 2538 และอานันท์ กาญจนพันธุ์, 2527 อ้างใน ดวงจันทร์, 2542: 97)

นักประวัติศาสตร์ไทยเชื่อว่า กระบวนการสร้างบ้านแปงเมือง ในสมัยโบราณนั้น เป็นการ “ทำป่าให้เป็นนา” (ธิดา สาระยา, เพิ่งอ้าง) เพราะพื้นที่ทั่วไปมีต้นไม้น้อย ปกคลุม หนาแน่น การเพาะปลูก และตั้งหลักแหล่งพำนัก กระทั่งพัฒนาเป็นชุมชนเมืองได้ในที่สุด จะต้องทำการแผ้วถางพื้นที่ให้โล่งแจ้งก่อน เมืองในสังคมไทยแต่เดิม จึงเป็นเมืองของสังคมเกษตรกรรม และประชากรอาศัยอยู่ในเมืองจำนวนไม่มาก เพราะต้องกระจายกันอยู่ ตามพื้นที่เกษตร นอกจากนี้เมืองยังเป็นที่อยู่ของเจ้าขุนมูลนายไพร่ทั่วไปไม่มีสิทธิ์อยู่ ทำให้เมืองไม่ได้เป็นที่รวมตัวกัน ของชนหลายกลุ่ม ดังเช่นเมืองในยุโรป

ภาพที่ 1 แสดงผังเมืองแพรูปหอยสังข์ของชนกลุ่มมอญที่เก่าแก่มากในไทย แม้จะไม่มีผู้ใดทราบประวัติศาสตร์โดยละเอียด (ซ้าย) และเมืองสุโขทัยที่เกิดขึ้นระยะหลังของกลุ่มไตโดยได้รับอิทธิพลจากขอม (ขวา) เมื่อศาสนาเริ่มมีบทบาทสำคัญมากขึ้นแทนการนับถือผี องค์ประกอบที่สำคัญของเมืองทั้งสองยุค คือวัดแก้ว

มีข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับ ความแตกต่างของพัฒนาการทางสังคมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับยุโรป ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดข้างต้นนี้คือ

“นักปราชญ์รุ่นก่อน มองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เหมือนกับว่าเป็นยุโรป ในยุโรปพลเมืองมีมาก ที่ดินมีน้อย เขาชิงที่ดินกัน แต่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ดินมีมาก พลเมืองมีน้อย เขาชิงพลเมืองกัน จักรพรรดิกรุงจีนถือว่าเป็นเจ้าของหมด แต่ไม่เคยส่งข้าหลวงมาปกครอง (เว้นแต่เวียดนามกับเกาหลี) มีแต่ขอให้จิ้มก้องเป็นครั้งเป็นคราว กรุงพุกามตีรามัญ ก็เชิญพระเจ้ารามัญไปอยู่พุกาม รวมทั้งพระ นักปราชญ์ ช่างศิลป์ มิได้คิดจะปกครองรามัญทะเลย ยิ่งรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไปตีแหลมมลายู ก็กวาดครัวมาทำนาข้าวแถวคลองแสนแสบ มิได้ให้ใครไปปกครองมลายู ไม่เห็นมีการยึดครองอย่างในยุโรป แม้แต่รายเดียว”

(ไมเคิล ไรท์, ศิลปวัฒนธรรม มีนาคม 2526: 60 อ้างใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2526: 20)

สังคมเมืองเป็นสังคมที่ซับซ้อนและมีขนาดใหญ่กว่าชุมชนหมู่บ้านแบบระบบเครือญาติ การควบคุมดูแลก็มีความซับซ้อนและยากมากขึ้นไปด้วย แต่ชนชั้นสูงได้อาศัยแนวคิด ในพุทธศาสนา และฮินดู หรือพราหมณ์ เพื่อความชอบธรรมในการ

เป็นเจ้าของที่ดิน เก็บส่วยภาษี และเกณฑ์แรงงาน จากผู้ทำประโยชน์ในที่ดิน นั้น (ดวงจันทร์, 2542: 100) นับได้ว่าสถาบันกษัตริย์ และสถาบันศาสนาต่างเอื้อประโยชน์ แก่กันอย่างใกล้ชิด ดังนั้น ในพื้นที่เมือง นอกจากวังของกษัตริย์แล้ว ศาสนสถาน หรือ วัด ซึ่งมักอยู่ใกล้วังของกษัตริย์ ยังนับเป็นองค์ประกอบสำคัญมาตั้งแต่อดีต

ส่วนเมืองในยุโรป โดยเฉพาะในสมัยกลาง เมื่อศตวรรษที่ 10 นั้นเห็นได้ชัดว่า การพัฒนาด้านการค้ามันคงขึ้นมาก เมื่อเริ่มมีความมั่นคงทางการเมืองขึ้น (Morris, 1994: 94) และเมืองต่างๆ ที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นมากก็เพราะเป็นศูนย์กลาง และ อยู่ในเส้นทางการค้าสำคัญ ที่เห็นได้ชัดคือเมืองที่ติดต่อกับเวนิส และชุมชนทาง ภาคเหนือของอิตาลี นอกจากนี้ โบสถ์ (Church) ก็ได้กลายมาเป็นศูนย์กลางเมือง ที่สำคัญในเมืองในยุคกลางจำนวนมาก เมืองที่มีกำแพงรอบขอบชิด และได้รับการ ปกป้องกันภัยอย่างดีจากบิชอปเหล่านั้น ก็มีบทบาทเป็นเมืองการค้าที่สำคัญ ไปด้วย ในขณะเดียวกัน เมืองในยุโรปส่วนใหญ่ในขณะนั้น จึงเป็นเมืองที่มีกำแพงป้องกัน อย่างแน่นหนาเสียส่วนใหญ่ จากหลักฐานปรากฏว่า ในเยอรมันมีเมืองที่อยู่ในความ คุ่มครอง ของบิชอป (Bishop) จำนวน 40 เมือง เมืองที่อยู่ใกล้วัด (Monasteries) 20 เมือง และเมืองอีกไม่ต่ำกว่า 60 เมืองที่อยู่ภายใต้การคุ้มครองของกษัตริย์ (Morris, เฟิงอ้าง)

สำหรับเรื่องกลุ่มชนที่อยู่ในเมืองของไทย จะเห็นว่าสามัญชนมักเป็นกลุ่มที่ เรียกว่าไพร่ ในกฎหมายไทยโบราณระบุว่าไพร่ทุกคนต้องสังกัดมูลนาย ในสมัย อยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ มีการสักร์เลกหมู่เพื่อให้รัฐสังกัด ไม่มีกฎหมายที่ให้อิสระ แก่ไพร่ที่หนีสังกัด ดังนั้นจึงมีหนทางเดียว ที่ไพร่จะมีอิสระได้คือการหนีเข้าป่า นอกจากนี้กษัตริย์นับเป็นเจ้าของที่ดินใหญ่รายเดียว เจ้านายศักดินาไทยก็มีได้เข้มแข็ง พอที่จะรวบรวมที่ดิน ก่อตั้งเป็นแคว้นกึ่งอิสระ ผู้ครองนครมักแต่งตั้ง และได้รับความ เห็นชอบจากกษัตริย์ และการค้าขายในเมืองก็อยู่ในอำนาจของกษัตริย์ หรือเจ้า ผู้ครองนครเท่านั้นชาวเมืองซึ่งเป็นไพร่ไม่มีสิทธิ์ค้าขายเพื่อขยายอำนาจทางเศรษฐกิจ ของตน เศรษฐกิจเมืองจึงไม่ส่งเสริมชนบท (สร้อยดี อ่องสกุล, 2529 อ้างใน ดวงจันทร์, 2542: 104) เมืองจึงเป็นศูนย์กลางการปกครอง และความเชื่อแบบ เห็นธรรมชาติ ทั้งยังเป็นแหล่งสะสมความมั่งคั่งจากส่วยและภาษีอากรของเจ้าเมือง

ทำให้มีคนเป็นจำนวนมากที่หลบหนีออกไปนอกเมืองเพื่อให้ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ ทำให้เมืองเป็นที่อยู่ของ ไพร่ทาสไม่ใช่เสรีชน

ดวงจันทร์ (2542: 107) ให้ข้อสังเกตว่า ปราบกฏการณ์เช่นนี้ นับว่าตรงกันข้ามกับเมืองในยุคโรมันยุคกลางที่มีระบบศักดินาแตกต่างจากของไทยอย่างเห็นได้ชัด เพราะเจ้าผู้ครองนคร ก่อนข้างมีอิสระจากอำนาจส่วนกลาง เจ้าที่ดินสามารถจัดการที่ดินของตนเองอย่างเต็มที่ ไพร่ติดที่ดินมีโอกาสที่จะเป็นอิสระ และมีอิสระในการดำรงชีพ เมืองเป็นที่อยู่ของพวกเสรีชน ที่หนีอำนาจมูลนายหรือเจ้าที่ดินต่าง ๆ ไพร่ผู้มีอิสระและไม่มีที่ดินทำกิน จึงต้องหาเลี้ยงชีพด้วยอาชีพ นอกภาคเกษตรกรรม ซึ่งได้แก่ การขายแรงงาน งานฝีมือผลิตสินค้า และการค้าขาย การรวมตัวของผู้คนที่เป็นอิสระ จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ต่อมาเกิดกลุ่มชนที่ไม่อยู่ภายใต้อำนาจของกลุ่มศักดินาเดิม นอกจากนี้ในทางเศรษฐกิจแล้ว ยังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความสัมพันธ์ทางการผลิตในชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, 2527 อ้างใน ดวงจันทร์, 2542: 109) เกิดหมู่บ้านที่ผลิตเฉพาะสินค้าอุตสาหกรรมด้วยเทคนิคใหม่ๆ เป็นหมู่บ้านที่แตกต่างจากหมู่บ้านเกษตรกรรม และได้พัฒนาเป็นเมืองพร้อมกับเกิดชนชั้นกรรมกรพี ขึ้นในเวลาต่อมาด้วย

องค์ประกอบที่สำคัญของเมืองในตะวันตก โดยเฉพาะเมืองในสมัยกลาง นั้นสะท้อนความหมายที่ว่าเมืองเป็นสถานที่ที่คนมาชุมนุมกันเพื่อมาทำกิจกรรมร่วมกันอย่างเห็นได้ชัด เพราะเมืองนั้นจะประกอบด้วย ศาลาว่าการเมือง (City Hall) และลานโล่ง (Plaza) ที่ใช้เป็นตลาด สำหรับชาวเมือง นอกจากองค์ประกอบสำคัญอื่นๆ ได้แก่ ถนน กำแพงเมือง และลานหน้าโบสถ์ (Church square) ซึ่งเป็นที่ที่ผู้คนทางมาจากนอกเมืองนำสัตว์พาหนะมาพัก เมื่อเป็นที่รวมตัวของผู้คน จึงมีผู้นำสินค้ามาตั้งขายในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตามลานหน้าโบสถ์ไม่ได้เป็นคู่แข่งของ ลานตลาด (Market square) ซึ่งเป็นสององค์ประกอบหลักของเมืองยุคกลาง ที่มักจะอยู่ต่อเนื่องกัน (Morris, 1994: 102)

องค์ประกอบของเมืองเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะทางสังคม และเศรษฐกิจของเมืองในยุคนั้น ได้เป็นอย่างดี (ภาพที่ 2 ประกอบ)

ภาพที่ 2 องค์ประกอบเมืองยุคกลาง: Exeter 1587 A.D. (ซ้าย) เมืองทางตะวันตกเฉียงใต้ ในอังกฤษ เห็นกำแพงเมืององค์ประกอบสำคัญ นอกเหนือจากศาสนสถาน และถนนสายหลัก กลางเมือง เช่นเดียวกับ Munich (ขวา) ที่มี Marien platz (ขวา) ที่มี Marien platz ลานซึ่งเป็น ส่วนขยายของถนนสายหลัก (เป็นที่ตั้งของตลาด) รวมทั้งศาลาเมือง และโบสถ์ เป็นองค์ประกอบ สำคัญ

ที่มา: Morris, 1994: 100-101

นักวิชาการไทยได้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศครั้งใหญ่ ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาบาวริง กับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และสัญญาอื่นๆ ที่คล้ายคลึงกัน หลังจากนั้น เพราะเป็นสัญญาที่บังคับให้สยามเปิดประเทศ เพื่อ ค้าขายกับต่างชาติ ทำให้การผลิต ในประเทศที่เคยเป็นไปแบบเพื่อยังชีพนั้น เปลี่ยนแปลงไปเป็นการผลิตเพื่อขาย การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเช่นนี้ มีผลต่อ การเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ในสังคมอย่างมาก สำหรับเมืองแล้ว ทำให้เมืองกลายเป็น ศูนย์กลางการค้ามากยิ่งขึ้นกว่ายุคที่ผ่านมา ชาวนาที่ผลิตข้าว และสิ่งของ หัตถกรรมเพื่อใช้ในครัวเรือน ก็หันไปผลิตข้าวอย่างเดียว เมื่อได้เงินมาจึงนำไป ซื้อสินค้าอื่น ที่จำเป็น เช่น ผ้า และของใช้ที่ตนได้เลิกผลิตไปแล้ว รวมทั้งสินค้าอุปโภค บริโภคที่ผลิตในยุโรป ประกอบกับในประเทศมีกำลังการซื้อที่เพิ่มขึ้น จากการขาย ผลผลิตทางการเกษตรได้ เมืองจึงทำหน้าที่ เป็นตลาดขายสินค้าทั้งปลีก และส่ง

อย่างไรก็ตามนักวิชาการไทย ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า การเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้ เป็นไปอย่าง รอบด้านและทั่วถึง การค้าแบบเมืองขึ้น มีผลเพียงเล็กน้อยต่อโครงสร้าง

ทางการผลิตของสยามและไม่ได้ทำลายระบบศักดินาเดิม แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางกฎหมายบ้าง เพื่อประโยชน์บางประการของทุนตะวันตก ระบบศักดินายังคงรักษา ลักษณะสำคัญส่วนมากเอาไว้ได้ ไม่ว่าจะเป็น กรรมสิทธิ์ที่ดิน รายได้จากแรงงาน รวมทั้งภาษียังคงกระจุกตัวอยู่ในสถาบันกษัตริย์เช่นเดิม (จักรทิพย์ นาดสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์ อังใน ดวงจันทร์, 2542: 119) สำหรับการยกเลิกระบบไพร่ทาสในสมัยรัชกาลที่ 5 แม้ว่าจะสามารถปลดปล่อยประชาชนออกจากระบบศักดินาดั้งเดิม แต่ก็ไม่ได้ทำให้เกิดเสรีชน ที่สามารถพัฒนาเศรษฐกิจ หรือทำให้เกิดเมือง ดังเช่นในยุโรป เพราะระบบเศรษฐกิจยังเป็นแบบกึ่งศักดินา แม้ไพร่จะเป็นอิสระแต่ก็ต้องเช่าที่ดินเจ้านาย ปัญหาการถือครองที่ดินจึงเป็นปัญหาสำคัญของชาวนา

เมืองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาถูกกดดันให้มี “ความทันสมัย” เพื่อให้ทัดเทียมกับ ประเทศตะวันตก และไม่ถูกยึดครองดังเช่นประเทศเพื่อนบ้าน แนวทางดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัย รัชกาลที่ 5 ที่เริ่มมีการรวมศูนย์กลางอำนาจ และการบริหารการปกครองอย่างแท้จริง โดยยกเลิกระบบประเทศราช ที่ยังมีอิสระในการบริหารตามสมควร ให้เข้าร่วมเป็นหนึ่งใน อาณาจักรสยาม ให้มีการปกครองระบบเทศาภิบาล ส่วนหนึ่งเพื่อป้องกันการสูญเสียดินแดน ในยุคล่าอาณานิคม (Colonization) ให้กับประเทศผู้ล่าอาณานิคมทั้งอังกฤษ และฝรั่งเศส ที่เข้ายึดครองประเทศเพื่อนบ้านโดยรอบสยาม สำหรับเจ้านายในประเทศราช ก็ลดบทบาทด้านต่างๆ ลง โดยเฉพาะด้านการค้าและภาษีอากร เป็นเพียงผู้รับเงินเดือนจากรัฐ

สำหรับด้านเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่า สังคมสยามในช่วงเวลาดังกล่าว ไม่มีชนชั้นกลาง ที่จะทำหน้าที่สำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรม พัฒนาเศรษฐกิจ และบริหารจัดการเมือง ดังเช่นที่สังคมตะวันตกมี ทำให้อำนาจทางเศรษฐกิจ ยังตกอยู่ในมือของชนชั้นนำ และชาวจีนเข้ามาในสยามสมัยนั้น ซึ่งทำหน้าที่ได้ดีกว่าไพร่สยามที่ขาดความรู้ความชำนาญ ด้านการค้าขาย นักวิชาการไทยสรุปว่า ชาวจีนเป็นกลุ่มคนที่พัฒนาระบบทุนนิยมในเมืองไทย หรือที่เรียกว่า ระบบตลาด “เพื่อค้าเพื่อขาย” เป็นเศรษฐกิจของชาวจีนอพยพ (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2544) และเมืองได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้ามากขึ้น ทั้งในและต่างประเทศ เมื่อระบบเศรษฐกิจของสยาม เข้าไปอยู่ในระบบเศรษฐกิจโลกมากขึ้น

จะเห็นได้ว่าสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ตลอดจนสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของไทยนั้น มีความแตกต่างจากทางตะวันตก ตั้งแต่เริ่มต้นสมัยประวัติศาสตร์เลยทีเดียว ความแตกต่างนี้ชี้ให้เห็นความแตกต่างของเมืององค์ประกอบเมือง ตลอดจนระบบความคิด ความเชื่อ และแนวทางปฏิบัติต่างๆ ที่หล่อเลี้ยงความเป็นเมือง ในสองภูมิภาค ได้เป็นอย่างดี ความแตกต่างเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ต่อมาในสมัยหลังๆ แม้ในช่วงที่เรียกว่า “สมัยโลกาภิวัตน์” ตั้งแต่ช่วงหลังปี 1980 (พ.ศ.2523) เป็นต้นมาก็ตาม ในตอนต่อไปจะกล่าวถึง เมืองในยุคสมัยใหม่ และระดับความเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจของโลก

3. ระดับความเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจโลกโลกสมัยใหม่และโลกาภิวัตน์

เมืองในยุโรปสมัยกลางนั้น ย่านศูนย์กลางเมืองคือศูนย์กลางแห่งความมั่งคั่ง เป็นบริเวณที่ราคาที่ดินราคาสูงที่สุด เพราะใช้สำหรับกิจการค้าขายที่ให้ผลกำไรสูงที่สุดได้ กลุ่มคนที่อยู่อาศัยในย่านศูนย์กลางเมือง คือคนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจสูงที่สุด ได้แก่ชนชั้นสูง และพวกพ่อค้าต่างๆ คนยากจนในเมืองถูกผลักให้ไปอยู่ย่านชายขอบของเมือง ต่อมาในสมัย ปฏิวัติอุตสาหกรรม เมื่อการเดินทางทำได้สะดวกยิ่งขึ้น และรูปโฉมการตลาดและการบริโภคสมัยใหม่ ก็ไม่สามารถจำกัดอยู่ในย่านที่แออัดดังเช่นย่านศูนย์กลางเมืองอีกต่อไป ย่านศูนย์กลางเมือง กลายเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมใหม่ๆ เพิ่มความหนาแน่นขึ้น และค่อยๆ กลายเป็นที่อยู่ของ คนยากจน และเริ่มมีภาพลักษณ์ของความแออัด อาชญากรรม และสภาพแวดล้อมที่เริ่มเสื่อมถอย ชนชั้นสูงจึงเริ่มเสื่อมความนิยมย่านศูนย์กลางเมือง ในช่วงปลายศตวรรษที่ 18 เริ่มมีการย้ายออกไป อยู่นอกเมือง ของกลุ่มพ่อค้าที่เคยอยู่บริเวณเดียวกับที่ทำงานหรือร้านค้าของตน นับเป็นช่วงแรกๆ ที่เกิดย่านชานเมือง (suburbs) ขึ้นมาในเมือง และนับเป็นการแยกบ้านที่อยู่อาศัยและครอบครัว (home and families) กับที่ทำงานหรือที่ทำการค้า (work and commerce) ของตน (Rudlin & Falk, 2001: 17)

ภาพที่ 3 เมือง Barnsley ใน Yorkshire สหราชอาณาจักรแสดงชัดเจนถึง โครงสร้างเมืองเดิม ที่มีอาคารหนาแน่นในยุคกลางกับ ส่วนขยายตัวภายหลังที่ไม่มีกรปิดล้อมพื้นที่ชัดเจน (ill-defined space) ทำให้เมืองแยกออกจากพื้นที่อยู่อาศัยโดยรอบ
ที่มา: A E J Morris, 1994.

สยามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เริ่มเข้าไปเกี่ยวข้องกับประเทศทางตะวันตก ในสมัยล่าอาณานิคม เมื่อประเทศทางตะวันตกมีการปฏิวัติอุตสาหกรรม ทำให้ผลิตสินค้าได้คราวละมากๆ ประเทศเหล่านั้นจึงต้องการขยายตลาดนอกประเทศ ขณะเดียวกันก็ต้องการหาแหล่งวัตถุดิบเพิ่ม เพื่อป้อนอุตสาหกรรมของตน สำหรับพัฒนาการทางเศรษฐกิจ-การเมือง ภายในสยาม แม้จะเริ่มมีการก่อตัวของอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ต่อเรือสำเภาเหมืองแร่เหล็ก และดีบุก ซึ่งผู้ลงทุนมักเป็นพระมหากษัตริย์ เจ้าชาย ขุนนาง และชาวจีนอพยพที่มีทุนรอน (ศุภรัตน์, 2544: 20) โดยพวกมูลนายไม่ได้ลงทุนตามลักษณะของระบบทุนนิยมเสรี หากแต่มีการเกณฑ์ แรงงานไพร่ไปหาวัตถุดิบมาป้อนโรงงาน หรือใช้สิทธิที่มีอยู่ในการซื้อขายสินค้า นอกจากนั้น พวกมูลนายจะไม่ บริหารงานด้วยตนเอง ส่วนพวกชาวจีนอพยพจะเป็นผู้ดำเนินการต่างๆ ในกระบวนการผลิต อย่างไรก็ตามอุตสาหกรรมเหล่านี้ ส่วนใหญ่ตกต่ำลง

เมื่อเผชิญกับการคุกคามของจักรวรรดินิยม ทางเศรษฐกิจ สมัยปลายรัชกาลที่ 3 ต่อรัชกาลที่ 4 สะท้อนให้เห็นว่า รัฐสยามสมัยนั้นพ่ายแพ้ต่อพลังความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และขาดประสิทธิภาพในการปรับตัวให้เข้ากับการแข่งขันในตลาดการค้าระหว่างประเทศ

พัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเมืองในไทยในระยะต่อมา มีแนวคิดสำคัญ 3 แนวคิด (ดวงจันทร์, 2542: 323) ได้แก่ การทำให้ทันสมัย (Modernization) การพัฒนาทางการเมือง (Political development) และการค้าเสรีแบบทุนนิยม (Capitalist free trade) ไทยจึงเห็นความสำคัญของการเอาอย่างตะวันตกจนเกือบลืมหักเหง้าของตนเอง มีการปรับปรุงโครงสร้างทางการเมือง และคำนึงถึงเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ตลอดจนมีบริษัทข้ามชาติเข้ามาลงทุนในประเทศเป็นจำนวนมาก

การพัฒนาในไทย นับแต่หลังช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2501-2504) เริ่มไปในทางทำให้ทันสมัย มีการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน ที่เน้นการเดินทางด้วยรถยนต์ เน้นการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม และการบริการ โดยไม่ให้ความสำคัญกับภาคเกษตรเท่าที่ควรรวมทั้งมีการรวมความเจริญและการพัฒนาทุก ๆ ด้าน ไว้ที่กรุงเทพฯ และปริมณฑล กระทั่งมีผู้กล่าวว่า “ถนนทุกสายมุ่งสู่กรุงเทพฯ” การพัฒนาแบบรวมศูนย์ทำให้กรุงเทพฯ มีสิ่งบริการและสิ่งอำนวยความสะดวกทุก ๆ ด้าน มากกว่าเมืองอื่น ๆ ของประเทศอย่างเทียบกันไม่ได้ เป็นเมืองใหญ่แห่งเดียว ที่แตกต่างกับเมืองอื่น ๆ หลายสิบเท่า จากการศึกษาค้นคว้าของ Sidney Goldstein พบว่าจำนวนประชากรกรุงเทพฯ อยู่ในระดับที่สูงมากแห่งหนึ่งของโลก (ช่วงพ.ศ. 2480-2510) และจำนวนประชากรใน กรุงเทพฯ-ธนบุรี แสดงให้เห็นความเป็น “เมืองโตเดี่ยว” (Primate city) มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2480 (ดวงจันทร์, 2542: 179) สำหรับตัวเลขประชากรเมือง (เขตเทศบาล) ที่ใหญ่ที่สุดปี 2540 ยกเว้นเขตปริมณฑล คือ เทศบาลนครสงขลา 268,037 คน นครราชสีมา 243,287 คน และเชียงใหม่ 172,290 คน ตามลำดับ (ดวงจันทร์, 2542: 266) ขณะที่กรุงเทพฯ มีประชากร ถึง 6.2 ล้านคน นับเป็นเมืองโตเดี่ยวที่ก่อให้เกิดปัญหาความไม่เท่าเทียมกัน ระหว่างการพัฒนาเมือง และภูมิภาคอย่างเห็นได้ชัด

อย่างไรก็ตามสำหรับคนไทยทั่วไปยังมีลักษณะเป็นคนชนบท (ไพฑูรย์ เครือแก้ว, 2526 อ้างใน ดวงจันทร์, 2542: 238) คือ เป็นคนหัวโบราณ ยึดชนบทธรรมเนียมไม่ยอมรับความคิดใหม่ๆ ยกย่องเงินและอำนาจ และการเป็นเจ้าของคนนายคน นอกจากนี้ ยังอาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยไม่ได้เข้าสู่การเป็นเมือง แต่เป็นการเสื่อมสลายของชนเผ่า มีการใช้สิ่งอำนวยความสะดวกใหม่ๆ แต่มิได้ปรับวัฒนธรรม การอยู่ร่วมกันแบบชาวเมือง เป็นสังคมชนบท ที่มีสิ่งอำนวยความสะดวกแบบทันสมัย (พิทยา สายหู, 2536 อ้างใน ดวงจันทร์, 2542: 239) ลักษณะเหล่านี้ยังคงอยู่ในสังคมไทยอย่างฝังรากลึก

ในระยะหลังเมื่อลักษณะทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจโลก เริ่มเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะภายหลังยุค “สงครามเย็น” และการล่มสลายของลัทธิคอมมิวนิสต์ การวิเคราะห์เมือง ก็ได้เริ่มให้ความสำคัญต่อ กระบวนการโลกาภิวัตน์ (Globalization) คือ การมองเห็นว่าเมืองนั้น เป็นส่วนหนึ่งของ ระบบเครือข่ายเศรษฐกิจภูมิภาค และของโลก เมืองไม่ได้อยู่โดดเดี่ยว และไม่สามารถอยู่อย่างโดดเดี่ยว เพราะได้ถูกผลักดันให้เข้าร่วมกับกระบวนการเชื่อมโยงกัน ในยุคแห่งเทคโนโลยีข่าวสาร (Information Technology) เช่นนี้ ระบอบเศรษฐกิจโลก (Global economy) มีลักษณะเป็นเศรษฐกิจภาคบริการที่เชื่อมโยง ติดต่อกัน แข่งขันกันทั้งโลกมีการเคลื่อนตัวของทุน อย่างไม่มีขีดจำกัด และทำกำไรมหาศาล ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดของ การอาศัยข้อมูลข่าวสาร และการทำการค้าแบบไร้พรมแดน (Super-mobility) คือ เมื่อเอเชีย ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ อย่างรุนแรงใน ปี พ.ศ.2540

Manuel Castells (1972) และ David Harvey (1973) นับเป็นนักวิชาการรุ่นแรกๆ ที่ได้ ปฏิวัติการศึกษากระบวนการเป็นเมือง โดยการเชื่อมกระบวนการเติบโตของเมือง (Urban forming process) เข้ากับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอุตสาหกรรมทุนนิยม (Historical movement of industrial capitalism) (Friedmann, 2002: 151-163) ในทัศนะของพวกเขา เมืองไม่สามารถอธิบายได้จากปัจจัยทางสังคมที่ได้รับผลกระทบจากธรรมชาติ และมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงประชากร และพื้นที่เพียงอย่างเดียวต่อไปอีกแล้ว แต่เมืองถูกมองว่าเป็นผลลัพธ์ของพลังทางสังคมที่ได้รับผลกระทบจากทุนที่สัมพันธ์กับการผลิต ในแง่นี้ความขัดแย้งทางชนชั้นในสังคม นับเป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของเมือง

นอกจากการศึกษาเมืองแนวทางแรกที่เชื่อมโยงเมืองเข้ากับระบบเครือข่ายโลกแล้วยังมีอีกแนวทางหนึ่งที่เราเห็นว่า เมืองแต่ละเมืองก็ยังมีปัจจัยภายในของตนเอง นับตั้งแต่ ฐานเศรษฐกิจ ชนชั้นทางสังคม ลักษณะทางการเมือง และวัฒนธรรมของประชาชนในเมืองนั้นๆ ซึ่งนับเป็น ลักษณะเฉพาะของแต่ละเมือง และทำให้แต่ละเมืองแต่ละสถานที่ที่มีอัตลักษณ์เป็นของตนเองความแตกต่างของเมืองสำหรับแนวทางแรกจึงเกิดจากปัจจัยภายนอก ส่วนสำหรับแนวทางหลัง เกิดจากปัจจัยภายในหรือรากฐานทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของประชาชนในเมืองเอง (Fainstein, 2002: 110) แนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวความคิดที่ว่าโลกาภิวัตน์ กับท้องถิ่นนิยม (Localism) ว่าเป็นสองด้านของเหรียญเดียวกัน ดังที่ พัฒนา กิตติอาษา (2546: 83) กล่าวไว้ว่า “ท้องถิ่นเป็นชุมชนที่มีรากฐานทางทรัพยากรภูมิปัญญา พัฒนาการ และประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของตัวเอง ขณะเดียวกันท้องถิ่นยังเชื่อมโยงสัมพันธ์กันเองทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคมวัฒนธรรม และภูมิทัศน์ (Landscape ecology) รวมทั้งเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับภูมิภาค ชาติ นานาชาติ และโลกอย่างแยกกันไม่ออก โลกกับท้องถิ่นไม่ได้เป็นขั้วตรงกันข้าม แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ร่วมกัน” กล่าวกันว่า ท้องถิ่นนิยมในไทย แม้ว่าจะมีหลายแนวทาง แต่แนวคิดนี้ได้รับความสนใจมากเป็นพิเศษ ภายหลังจากวิกฤต ทางเศรษฐกิจ และการประกาศใช้รัฐธรรมนูญในปี พ.ศ.2540

โลกแบบ “โลกาภิวัตน์” ที่มีการสื่อสารกัน มีความเหมือนกันของสิ่งบริการในพื้นที่ต่างๆ ทั่วโลก เห็นได้ชัดเจนในเมืองใหญ่หลายเมืองของไทยแต่ขณะเดียวกันโลกแบบ “ท้องถิ่น” ก็ยังมีอยู่ทุกหนแห่ง รวมทั้งในเมืองใหญ่ และแม้แต่ใน กรุงเทพฯ เองก็ตาม การคงอยู่ของโลกทั้งสองส่วน เป็นเสมือนเหรียญสองด้านของ สังคมไทยที่ต้องอาศัยความรู้ และความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง เพื่อแสวงหาแนวทางพัฒนาที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทยต่อไป หัวข้อต่อไปจะเป็นบทสรุปที่ได้จากการศึกษาถึงความแตกต่างของเมือง กระบวนการเป็นเมือง และสังคมวัฒนธรรมในเมืองซึ่งผู้ศึกษาเชื่อว่าย่อมส่งผลกระทบต่อการใช้พื้นที่สาธารณะในเมืองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ความขัดแย้งระหว่าง “ความมีกับความเป็น”: ชาวชนบทกับพื้นที่ เมือง (*The paradoxical situation: village people vs. urban area*)

จากข้อสังเกตที่กล่าวมาทั้งสิ้นข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่ามีความแตกต่างระหว่างเมือง ในตะวันตก กับเมืองในสยามเป็นอย่างมาก ตั้งแต่ยุคเริ่มต้นสมัยประวัติศาสตร์เลยทีเดียว ความแตกต่างก็มีตั้งแต่สภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ตลอดจนสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม รวมทั้งความเป็นอยู่ของผู้คน ซึ่งส่งผลต่อรากฐานความเป็นเมืองของสยามที่ไม่มีปัจจัยทั้งหลายที่จะเอื้อต่อความเป็นไป และชีวิตของเมือง

กำเนิดเมืองในสยามนั้นเป็นการ “ทำนาให้เป็นเมือง” หรือเป็นเมืองในสังคมเกษตรกรรมที่ประชากรมีไม่มาก องค์กรประกอบสำคัญในเมืองได้แก่ วัดและวัง เมืองสมัยแรกเริ่มนี้ไม่ใช่ที่อยู่ของคนชั้นกลางหรือสามัญชนดังเช่นประสบการณ์ของตะวันตกในสมัยกลาง กลุ่มชนชั้นกลางนี้เองเป็นกลุ่มคนสำคัญ สำหรับการพัฒนาเมืองในยุโรป แต่เมืองในอดีตของสยาม เป็นที่อยู่ของเจ้าขุนมูลนาย หรือช่างฝีมือที่ทำหน้าที่รับใช้เจ้าขุนมูลนาย ส่วนประชาชนพลเมืองทั่วไป จะอยู่บริเวณชายขอบหรือนอกเขตกำแพงเมือง ส่วนใหญ่ทำหน้าที่ด้านเกษตรกรรม และใช้แรงงานเป็นไพร่ หรือทาส รับใช้ชนชั้นสูง เมืองจึงเป็นศูนย์กลางการปกครอง และศูนย์รวมความมั่งคั่งที่เกิดจากส่วย และภาษีอากรของเจ้าเมือง ไม่ใช่ศูนย์กลางความมั่งคั่งที่เกิดจากการค้าขาย และเต็มไปด้วยพ่อค้าเสรีชนเหมือนในยุโรป

แม้ภายหลังเมื่อสยามเข้าสู่ยุค “ทำให้ทันสมัย” มีการเลิกทาสอย่างเป็นทางการ คนกลุ่มนี้ก็ยังคงเช่าที่ดินเจ้านาย ไม่ได้เป็นเสรีชนที่เอื้อต่อการค้าขาย และการพัฒนาเมืองแต่อย่างใด กลุ่มคนที่เข้ามามีบทบาทด้านการค้าขายในเมืองเป็นชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในสยาม นับเป็นการสะท้อนลักษณะ “พหุลักษณะ” (Plurality) ทางชาติพันธุ์ ให้เห็นได้ในพื้นที่เมืองที่เด่นชัดที่สุดประการหนึ่ง

มีข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับจำนวนประชากรในสองภูมิภาคว่าแตกต่างกัน และส่งผลต่อเมืองและความเป็นไปของเมืองอย่างเห็นได้ชัด นั่นคือ ประชากรในยุโรปนั้นมีจำนวนมาก แต่ที่ดินมีน้อย ดังนั้นการสงครามเพื่อแย่งชิงอำนาจกันนั้น

เป็นการแย่งชิงดินแดน จึงฆ่าฟันผู้คนกันเป็นจำนวนมาก สำหรับดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น ประชากรมีน้อย แต่มีที่ดินมาก การสงครามเพื่อแย่งชิงอำนาจ จึงเป็นการแย่งชิงผู้คน โดยกวาดต้อนผู้คน ตั้งแต่ชนชั้นสูง ช่างฝีมือ ไปจนกระทั่งชาวบ้านชาวเมืองทั่วไป ไปอยู่ในเมืองหรือดินแดนของผู้ชนะ โดยส่วนมากมักเผาทำลายบ้านเมืองของผู้แพ้ มากกว่าการเข้าครอบครอง

ภาพที่ 4 พื้นที่เมืองกับชาวเมือง: ลานกลางเมือง Siena ใน Tuscany อิตาลี (ซ้าย) องค์กรประกอบเมืองแบบเดิมที่ยังคงความมีชีวิตชีวากระทั่งปัจจุบัน เช่นเดียวกับย่านศูนย์กลางเมือง Barcelona ในสเปน (ขวา)
ที่มา: ผู้เขียน

เมืองสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เริ่มมี “ความทันสมัย” และเริ่มมีการรวมศูนย์อำนาจ และการบริหารการปกครองอย่างแท้จริง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตัวตนของอาณาจักรสยามถูกสร้างขึ้น โดยการรวมเป็นหนึ่งของดินแดนในประเทศ นับเป็นการสร้างตัวตนเพื่อต่อสู้กับการล่าอาณานิคม ที่เกิดขึ้นโดยรอบราชอาณาจักรในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น การเปลี่ยนแปลงภายในประเทศครั้งสำคัญเกิดขึ้นภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาบาวริงกับอังกฤษทำให้การผลิตในประเทศเปลี่ยนแปลงไปเป็นการผลิตเพื่อขาย ทำให้เมืองกลายเป็น ศูนย์กลางการค้ามากยิ่งขึ้นกว่ายุคที่ผ่านมา มา คือเมืองมีหน้าที่เป็นตลาดขายสินค้าทั้งปลีกและส่ง อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เป็นไปอย่างรอบด้านและทั่วถึง ระบบเศรษฐกิจยังเป็นแบบกึ่งศักดินา อำนาจทางเศรษฐกิจยังตกอยู่ในมือของชนชั้นนำ

และชาวจีนเข้ามาในสยามสมัยนั้น ไพร่ หรือพลเมืองชาวสยามทั่วไปมีบทบาทน้อยมากในพัฒนาการดังกล่าว จึงนับเป็นกลุ่มคนที่ไม่ได้มีพัฒนาการด้านสังคม และวัฒนธรรมร่วมกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมโดยรวมของประเทศ แต่อย่างไรก็ตามสำหรับตัวเมืองในสมัยนี้ก็จะสะท้อนลักษณะ ความหลายหลากทางชาติพันธุ์ เกิดเป็นย่านที่อยู่ของชนกลุ่มต่างๆ โดยพื้นที่ของชนชั้นนำในเมือง ได้แก่ วัด และวัง ของกษัตริย์ และข้าราชการบริวาร ยังนับเป็นพื้นที่สำคัญที่สุดในเมือง แม้ว่าตลาดจะเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น แต่โดยทั่วไปมักตั้งอยู่นอกเขตกำแพงเมือง ภายในกำแพงเมือง หรือศูนย์กลางเมืองเก่า ยังคงสัญลักษณ์ของ “สมมุติเทพ” และนับเป็นดินแดนแห่ง “สรวงสวรรค์” อย่างเต็มภาคภูมิ

เมื่อเมืองเริ่มเข้าสู่สมัยใหม่และสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นการสิ้นสุดยุคอาณานิคม อย่างเป็นทางการ (พัฒนา, 2546: 70) กระแสหลักที่ครอบงำโลก 3 กระแส ได้แก่ ลัทธิอุตสาหกรรมนิยม เศรษฐกิจแบบทุนนิยม และลัทธิบริโภคนิยม เมืองในสยาม หรือสังคมไทยก็ได้รับอิทธิพล และเข้าอยู่ในกระแสโลกเหล่านั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้นเช่นกัน การนำเข้าวัตถุดิบ สินค้า และเทคโนโลยี เป็นไปอย่างกว้างขวาง มีสิ่งอำนวยความสะดวก มากอย่างไม่เคยมีมาก่อน ทั้งในเมืองและในชนบท แต่ขณะเดียวกันประชาชนในเมือง หรือประชาชนในชนบท ที่อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองทั้งแบบถาวรและตามฤดูกาลก็ยังไม่มีการมีทักษะและไม่ได้พัฒนาทักษะในการอยู่ร่วมกันแบบเมือง ประชาชนทั่วไปยังมีวัฒนธรรม วิถีชีวิต และแนวคิดแบบคนชนบท ที่มีสิ่งอำนวยความสะดวกทันสมัย ปรากฏการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองตามคำจำกัดความของไทย คือพื้นที่ในเขตการปกครอง ส่วนท้องถิ่นแบบ “เทศบาล” ซึ่งยังนับว่าอ่อนแอเพราะสังคมไทยปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจมาเป็นเวลานาน และแม้ในเมืองหลวง ที่เป็นเมืองใหญ่ที่สุดของประเทศ ได้แก่ กรุงเทพมหานคร ก็เป็นที่รวมกันของชาวชนบทจำนวนมาก ที่อพยพเข้ามาทำงานในเมืองใหญ่ กรุงเทพมหานครจึงเป็นพื้นที่ที่แสดง ความแตกต่างแบบสองขั้ว (Dichotomy) ที่ชัดเจนที่สุด กล่าวคือ เป็นที่รวมของสิ่งอำนวยความสะดวกแบบเมืองสมัยใหม่ ขณะเดียวกันก็มีพลเมืองที่ก้าวเข้าสู่ความทันสมัย และที่ยังมีความเป็นอยู่ ตลอดจนแนวคิดแบบคนชนบท

ภาพที่ 5 พื้นที่เมืองกับชาวชนบท-กรุงเทพฯ: บริเวณศูนย์การค้ามาบุญครอง ศาลพระภูมิ
ยังเป็นองค์ประกอบสำคัญ (ซ้าย) และตลาดแบกะดินแบบในชนบท บนทางเดินลอยฟ้าเชื่อม
สถานีรถไฟฟ้า กับศูนย์การค้าหรรษาบริเวณใกล้เคียง (ขวา)
ที่มา: ผู้เขียน

นอกจากนี้เมื่อโลกก้าวเข้าสู่กระแส “โลกาภิวัตน์” และมีเทคโนโลยีขั้นสูง
ทั้งสำหรับการผลิตและการสื่อสารการติดต่อสัมพันธ์กันของคนทั่วโลกก็เป็นไปอย่าง
เข้มข้นทำให้เกิดการเชื่อมโยงท้องถิ่นต่างๆ ที่อยู่ห่างไกลกันเข้าด้วยกันอย่างไม่เคย
มีมาก่อนในประวัติศาสตร์ นอกจากนี้เทคโนโลยีก็สามารถส่งผ่านถึงกันได้อย่างรวดเร็ว
เกิดธุรกิจที่ทำกำไรมหาศาลชนิดใหม่ มีการลงทุนข้ามชาติ เมืองหลักๆ
ที่ตอบสนองความต้องการ และรองรับการค้าและการลงทุนยุคนี้ กลายเป็นเครือข่าย
ของเมืองเวิลด์ (World Cities) ที่เต็มไปด้วยสิ่งอำนวยความสะดวก และการค้า
การลงทุนยุคใหม่ เหมือนๆ กัน เมืองใหญ่ๆ ในสยาม ทั้งเมืองหลวงอย่าง กรุงเทพฯ
หรือเมืองหลักในภูมิภาค เช่น เชียงใหม่ ภูเก็ต หาดใหญ่ พัทยา และเมืองระดับรอง
อื่นๆ ในภูมิภาค เช่น นครราชสีมา อุดร ขอนแก่น พิษณุโลก เชียงราย และลำปาง
ซึ่งถูกดึงให้เข้าไปในกระแส บริโภคนิยมยุคโลกาภิวัตน์ ล้วนเต็มไปด้วยสิ่งอำนวยความสะดวก
สมัยใหม่ และมีร้านค้าที่เป็นเครือข่ายทั่วโลก (Franchise) เกิดเป็น
ภาพลักษณ์ของเมืองที่เต็มไปด้วย อาคารสูง และเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่
โดยพลังอำนาจทางเศรษฐกิจในยุคนี้ มีมากมายมหาศาล กระทั่งอาคารสูงสมัยใหม่

อาจบดบัง หรือทำลายอัตลักษณ์ของเมืองในอดีตโดยสิ้นเชิง เกิดความขัดแย้งของ “หน้าตา” ของเมืองทั่วไป องค์ประกอบเมืองที่สำคัญเดิม ทั้งวัดและวัง กลายเป็นเพียงองค์ประกอบรองสำหรับเมืองในยุคโลกาภิวัตน์นี้ สำหรับปรากฏการณ์ความแตกต่างแบบสองชั่ว หรือที่เรียกว่า “บ้านเมืองทันสมัย” แต่ประชาชนในสังคมยังมีความรักความผูกพัน มีการนับถือญาติและครอบครัวแบบขยาย ตลอดจนยังมีแนวคิดแบบ “ชนบท” ดังกล่าวข้างต้นก็ยังคงอยู่ แม้จะเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงบ้างในเมืองใหญ่ๆ ของประเทศ แต่ฐานความคิด และวัฒนธรรมแบบเจ้าขุนมูลนาย ขอบเขตชนบทชนนิยม ไม่ยอมรับความคิดใหม่ๆ ยกย่องเงินและอำนาจ และการเป็นเจ้าคนนายคน ก็ยังคงอยู่ในสังคมไทยอย่างเหนียวแน่น เมืองจึงมีสิ่งอำนวยความสะดวกใหม่ๆ มีความทันสมัยมากมาย แต่ผู้คนยังมีได้ ปรับวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันแบบชาวเมือง ยังเป็นสังคมชนบท ประชาชนในเมืองยังไม่รู้สึก เป็นเจ้าของเมืองที่ตนเองอยู่และไม่ได้เห็นว่าสำหรับพลเมืองที่ดีแล้วต้องมีหน้าที่ในการสอดส่องดูแล และมีส่วนร่วมให้สังคมหรือเมืองของตนมีพัฒนาการด้านต่างๆ ในทางที่ดี แต่ประชาชนส่วนใหญ่ ฝากความหวังไว้กับหน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง อาจกล่าวได้ว่า เป็นความขัดแย้งกันระหว่าง “ความมีกับความเป็น” ของคนในสังคมไทยที่เห็นได้ชัดเจน

ภายใต้ปรากฏการณ์เช่นนี้ การออกแบบ วางผัง ตลอดจนการศึกษา เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องการใช้พื้นที่สาธารณะของเมือง ต่อๆ ไป นักวิชาการ และนักปฏิบัติ ตลอดจนสาธารณชนทั่วไป ควรเข้าใจและให้ความสำคัญกับประเด็นดังกล่าวมากยิ่งขึ้นกว่าที่ผ่านมา นอกจากนี้การขบคิด ทบทวน ตลอดจนการคัดสรร คำนึงม ตลอดจนแนวทางปฏิบัติต่อกันของผู้คนในสังคม และการรณรงค์ให้ประชาชนเห็นความสำคัญของการเคารพกฎ ระเบียบ กติกา เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างผาสุกของคนในสังคมเมืองที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา นั้น ย่อมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการพัฒนาเมืองและชนบทอย่างเหมาะสมและยั่งยืนต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- ดวงจันทร์ อภาวัฐธูตม์ เจริญเมือง. 2542. **เมืองในสังคมไทย กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม**. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พัฒนา กิตติอาษา. 2546. **ท้องถิ่นนิยม**. เชียงใหม่ : กองทุนอินทร์-สม เพื่อการวิจัยทางมานุษยวิทยา.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. 2526. **สุโขทัย ไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย**. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2534. **สยามประเทศ**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2540. **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม.
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. **หาอยู่หากิน เพื่อค้าขาย เศรษฐกิจไทย รัตนโกสินทร์ ตอนต้น**. กรุงเทพฯ : มติชน.

ภาษาอังกฤษ

- Aasen, C. 1998. **Architecture of Siam: A Cultural History Interpretation**. Kuala Lumpur : Oxford University.
- Fainstein, Susan. 2002. "The Changing World Economy and Urban Restructuring" in Fainstein, S. & Campbell, S. eds. **Reading in Urban Theory**. Revised second edition. Cambridge, MA: Blackwell. pp. 110-123.
- Friedmann, John. 2002. "The World City Hypothesis" in Pacione, Michael, ed. **The City: Critical Concepts in the Social Sciences**. Volume I. London : Routledge.
- Morris, A.E.J. 1994. **History of Urban Form: Before the Industrial Revolutions**. UK. : Longman Scientific & Technical, Longman Group UK.
- Rudlin, David and Falk, Nicholas. 2001. **Building the 21st Century Home: The sustainable urban neighbourhood**. Oxford : Architectural Press.

